

Middelalder i Søhøjlandet

- udvalgte lokaliteter

*Ærkebiskop med åben bog – antageligt Sankt Peter
Kalkmaleri fra Skanderup Kirke*

Gudenåen og Søhøjlandet

Livsnerven i Søhøjlandet er Gudenåen – "den til guderne indvi-ede". Over en strækning på mere end 150 km afvander Gudenåen ca. 3.000 km² af det indre Jylland – et område, der kan betegnes som et af Danmarks mest varierede landskaber.

De kendte højdepunkter Ejer Bauehøj (171 m), Yding Skovhøj (173 m), Sukkertoppen (108 m) og Himmelbjerget (147 m) indgår i afgrænsningen af det mægtige afvandingsområde. Og her finder vi på bunden af istidens dalsystemer også de store søer Mossø, Salten Langsø, Skanderborgsøerne, Gudensø, Ravnsø, Knudsø og Juulsø foruden en mængde mindre søer mellem de skovklædte skrænter.

Området har tiltrukket menneskene siden stenalderen, hvor bopladser blev anlagt nær søer og åer. Men ikke mindst middelalderklostrene har gjort området kendt.

Ved det forgrenede vandløbssystem, hvor Gudenåen er hovedløb, har der ligget mange klostre. Benediktinerklostrene Ring Kloster, Vissing Kloster og Voer Kloster samt cistercienserklostret Øm Kloster var de største, som fungerede i længst tid. Disse herreklostre ejede størstedelen af Gudenåens opland, og klostrene

foretog regulering af vandets afstrømning med mølleopstemninger og kanalbyggerier.

Da kongen efter reformationen i 1536 overtog klostrenes besiddelser, blev store områder udlagt som rytterdistrikt og vildtbane under Skanderborg Slot. Bøndernes brug af skovene var underlagt kongens strenge bestemmelser af hensyn til jagten. En tid blev der på kongens anmodning fremstillet glas i skovene mellem Ry og Silkeborg.

I 1767 solgte kongen sine besiddelser til private ved en stor auktion, Rytterauktionen, på Skanderborg Slot. De forskellige ejendomme blev spredt på mange hænder, og bønderne blev først fæstere og kort tid derefter selvejere. Det førte igen til en tidlig ophævelse af landsbyfællesskabet.

Det landskab, vi færdes i i dag, rummer en mængde spor, der afspejler historiens gang – både natur- og kulturhistoriske spor. Søhøjlandets Økomuseum har til opgave at formidle disse spor til områdets beboere og gæster. I dette hæfte beskrives en række udvalgte eksempler på middelalderlige „spor“ og bygningsanlæg i Søhøjlandet.

1. Øm Kloster. Cisterciensere, munke. Museum m. ruinpark (side 6)
2. Rye Mølle (side 6)
3. Klostermølle – Voer Kloster. Benediktinere, munke (side 8)
Området kan besøges
4. Gl. Vissing Kloster. Bendiktinere, nonner – privat område (side 10)
5. „Vosgårde“ – privat område (side 10)
6. Veng Kloster. Benediktinere, munke. Kirken kan besøges (side 11)
7. Ring kloster. Benediktinere, nonner – ikke åbent for besøg (side 12)
8. Fuldbro Mølle – privat område (side 12)
9. Skanderborg Slot. Området kan besøges (side 13)
10. Sankt Søren Kirke. Kirken kan besøges (side 14)
11. Skanderup Kirke. Kirken kan besøges (omslaget og side 5)

Dette hæfte om middelalderlige spor er det første af en række småskrifter, som Søhøjlandets Økomuseum har ønsket om at udgive. De anvendte luftfotos er optaget til en registrering/beskrivelse af historiske lokaliteter – en registrering, der kan være udgangspunkt for økomuseets formidling i fremtiden.

Grafisk opsætning: Bendt Nielsen, juni 1999. Tryk: Jydsk Centraltrykkeri
Redaktion: Helle Reinholdt, Bente Hornbæk og Anders Jørgensen
Luftfotos: Jydsk Luftfoto, april 1999
Copyright © Søhøjlandets Økomuseum, www.ecomuseum.dk

Klosterkulturer

Benediktinerne

Benedikt af Nursia, ca. 480-547, formulerede og nedskrev de strenge munkeregler, der blev udgangspunkt for klosterkulturen i Vesteuropa og den første munkeorden, der levede efter Benediktinerreglen. Benediktinerne's konkrete grundlag og valgsprog var "Bed og arbejde".

Benediktinermunken Ansgar, 801-865, var en af de første kristne missionærer i Danmark, hvortil han kom i 826. Ansgar grundlagde de første kristne menigheder i Norden.

Det var dog først ca. 100 år efter Ansgars død, at kong Harald Blåtand lod sig døbe og officielt erklærede Danmark for kristent. Det er tænkeligt, at de første benediktinerklostre i Danmark blev grundlagt kort tid herefter på kongelig befaling.

Ved grundlæggelsen havde klostrene sandsynligvis modtaget arealer fra kongen eller stormænd, og siden blev klostrenes jordtilliggender udvidet – f.eks. ved testamentariske gaver og betaling for sjælemesser. Munkene søgte at samle klostergodset ved mageskifter, og jorden dyrkedes hovedsageligt af klostrenes fæstebønder.

Benediktiner

Cistercienserne

Benediktinerklostrene havde ingen central ledelse. Det medførte, at der opstod forskellige strukturelle og religiøse vanskeligheder, der krævede nye organisationsformer. I 1098 grundlagde ca. 20 munke et kloster i Cîteaux i Frankrig for at genetablere Benedikts munkeregler. Der var stor tilstrømning til dette kloster, og der opstod hurtigt et meget velorganiseret net af datterklostre med faste forbindelser til moderhuset i Cîteaux.

Allerede ca. 20 år efter stiftelsen af Cîteaux var der udviklet en helt ny klosterorden, som tog navn efter moderhuset – *cistercienserordenen*.

Cistercienser

Detalje fra kampscene. Kalkmaleri fra Skanderup Kirke

Cistercienserne indførte bl.a. en ordning med lægbrødre – brødre, der havde aflagt klosterløfte uden dog at deltage i klosterlivet, som de egentlige munke.

Et af de tidligste datterklostre under Cîteaux var klostret i Clairvaux (grundlagt 1115), hvor abbed Bernhard var en stor personlighed og en dygtig organisator og grundlægger af flere datterklostre. Bernhard af Clairvaux besluttede i 1140'erne at sende munke til Norden. Via datterklostre i Sverige oprettede cistercienserne i 1158 det første cistercienserkloster i Danmark, Vitskøl Kloster i Nordjylland

Åndelig og praktisk virksomhed

Klostret med sine bygninger dannede rammen om munkenes og nonnernes liv. Som åndeligt overhoved og leder stod abbeden eller abbedissen.

Klosterbygningerne blev eksempler på blomstrende bygningskultur. Klostrene var hjemsted for fint håndværk – bl.a. bogproduktion – og flere klostre havde tilknyttet skole. Alle klostre beskæftigede sig med lægekunst og sygepleje, og man udnyttede de ferske vande til fiskeri, mølleri og kanaler m.m.

Klostergods og reformation

I begyndelsen af 1500-tallet tilsluttede kongen, Frederik 1., sig modstanden mod den katolske kirkes magt. Da han døde i 1533 forsøgte Rigsrådet at forhindre, at Frederik 1.'s søn, Christian 3., blev valgt til konge. Hårdt presset af bønder og borgere valgte kirke og adel alligevel Christian 3. til konge. Det skete i Sct. Søren's Kirke i Rye. Christian 3. indførte ved reformationen i 1536 den protestantiske statskirke, og den katolske kirkes gods – herunder klostergodset – blev inddraget af kongen.

Øm Kloster

Fra Vitskøl Kloster i Nordjylland udsendtes omkring 1160 en gruppe cisterciensermunke til Sminge ved Gudenåen for at oprette et kloster. Her var forholdene dog ikke tilfredsstillende, og i 1166 overtog munkene det forfaldne Benediktinerkloster i Veng, hvorfra de allerede i 1168 fortrak til øen Kalvø i Skanderborg Sø. Heller ikke her var forholdene gode nok, og i 1172 slog cistercienserne sig ned i Øm mellem Mossø og Gudensø – et område, de kaldte *Cara Insula*, den kære ø. Her opbyggede munkene et af Danmarks største herreklostre, som bestod i ca. 400 år – frem til 1560.

Øm Kloster

Efter reformationen blev bygningerne en kort tid anvendt som kongeligt jagtslot, kaldet Emsborg, hvor den jagtglade renæssancekonge, Frederik 2., opholdt sig i flere perioder. I 1561 besluttede Frederik 2. dog at gøre Skanderborg til hovedresidens i Søhøjlandet. Byggematerialer fra nedbrydning af bl.a. Øm Kloster blev ad søvejen fragtet til Skanderborg og anvendt til udbygning og befæstning af Skanderborg Slot.

Øm Klosters ældste historie er nedskrevet i Øm Kloster Krønike fra 1200-tallet. Bl.a. berettes om broder Martins nivellement af en vandstandsforinkel mellem Mossø og Gudensø, som kunne sikre munkene det vand, de havde brug for. Der blev gennemført et omfattende kanalbyggeri mellem de to søer – bl.a. sikrede kanalerne ferskvand til selve klosterkomplekset.

Der er fundet spor af et stemmeværk ved klostret, og man havde rindende vand i tilknytning til klostrets hospital. Der ligger endvidere en mere end 900 meter lang kanal, Munkekanalen, mellem Mossø og Gudensø ca. 1 km øst for klostret.

Munkekanalen

Rye Mølle

Rye Mølle optræder først i skriftlige kilder fra sidst i 1500-tallet, men i kilder fra 1500-tallets første halvdel optræder navnet Siimgårds Mølle. Siimgårds Mølle var i Øm Klosters besiddelse, da kongen overtog klostergodset, og det er meget sandsynligt, at der tale om en forgænger for Rye Mølle.

Træværk, som er optaget fra mølleopstemningen, er dateret til bl.a. 1300-årene. Derfor er det tænkeligt, at Siimgårds Mølle tilhørte Øm Kloster fra klostrets tidligste dage.

Rye Mølle

Voer Kloster og Klostermølle

Fundamenterne fra Voer Kloster ligger skjult under gårdspladsen mellem de eksisterende – og forholdsvis nye – bygninger på ejendommen Klostermølle. Benediktinermunke grundlagde sandsynligvis klostret i 1100-tallet.

Det var formodentlig munkene på Voer Kloster, der etablerede en ca. 1,3 km lang dæmning fra Riværket vest for Klostermølle til klostret. Dæmningen tvang Gudenåens løb ind i en kanal langs Klosterkærs sydlige del. Ved klostret blev der derved skabt et vandfald, som kunne trække en vandmølle.

Klosterkær

Klostermølle

Klostermøllefabrikkens tørrelade – til tørring af rå pap

Klostret ejede adskillige ejendomme i området frem til reformationen i 1536. I 1552 blev klostret underlagt lensmanden på Skanderborg Slot, og den sidste munk blev overflyttet til Øm Kloster. I 1560 var klosterkirken endnu intakt, men blev nedrevet kort tid efter. Rester af munkesten og en spændende flora af lægeurter vidner endnu om munkenes aktiviteter i området.

Der er etableret en fisketrappe ved mølleopstemningen, og ved Riværket er der anlagt en faunapassage, så en del af Gudenåens vand atter løber ud i Mossø gennem Klosterkær.

De eksisterende bygninger er rester af en fabriksvirksomhed, som fungerede fra 1872-1974. Klostermølle blev erhvervet af Miljøministeriet i 1975 og administreres i dag af Silkeborg Statskovdistrikt. Her er bl.a. kanolejrplads, kursusjendom, naturskole m.m. Det omgivende landskab kan opleves fra bl.a. fugletårnet i den store tørrelades nordgavl og fra Sukkertoppen.

Faunapassagen ved Riværket

Gl. Vissing Kloster

Vissing Klosters tomt ligger gemt under jorden mellem Gudenåen og den privatejede ejendom Gl. Vissing Kloster. Der er kun foretaget en mindre undersøgelse af stedet i 1915, og der vides ikke meget om klostret. Det var benediktinernonner, som beboede klostret fra dets grundlæggelse før 1250 og frem til dets nedlæggelse o. 1450, da klostrets gods blev lagt under Voer Kloster.

Ejendommen Gl. Vissing Kloster og Gudenåen

Der findes flere eksempler på, at klostrene lå i indbyrdes strid om fiskeretten – bl.a. retten til fiskeriet v. „Vosgårde“ – et anlæg i Gudenåen, hvor Øm Kloster var ejer af den østre bred og Vissing Kloster (fra o. 1450 Voer Kloster) var ejer på den vestre bred.

Det formodede „Vosgårde“ blev udgravet i 1930, og der blev påvist et sluseværk med omløbskanal, rester af 2 ålegårde og rester af et par huse – måske har der været et møllekompleks.

„Vosgårde“ lå antageligt ovenfor Saltens Å's udløb i Gudenåen

Veng Kirke og Sophiendal Gods

Veng Klosterkirke

Veng Kirke hørte oprindeligt til et benediktinerkloster. Klosteret var allerede i 1160'erne i forfald, og abbeden førte et uordentligt levned. Klosteret blev derfor overdraget til cisterciensermunke, som beboede det 1166-1168, inden de flyttede til Kalvø i Skanderborg Sø og videre derfra til Øm i 1172. Da cistercienserne forlod klosteret, blev dette nedlagt, men senere stadfæster paven, at Veng Kirke er Øm Klosters besiddelse.

Veng Kirke – Danmarks ældste klosterkirke opført i slutningen af 1000-tallet – ligger højt hævet i landskabet. Kirkens arkitektur udmærker sig i forhold til landets øvrige kirkebygninger og viser, at klosterkirkens bygmester var fortrolig med tidens strømninger i såvel England som Normandiet og Rhinegnene.

Umiddelbart vest for kirken ligger godset Sophiendal. Sophiendals forgænger er gården Venggård, hvoraf Øm Kloster mageskiftede sig til en trediedel i 1236. Da kongen overtog klostergodset ved reformationen var hele Venggård i klosters eje. Gården blev lagt under Skanderborg Slot og blev skovridergård for det Skanderborgske Rytterdistrikt. I 1767 solgte kongen gården med tilhørende fæstegårde, og godset fik navnet Sophiendal.

Ring Kloster og Fuldbro Mølle

Benediktinernonneklostret Ring Kloster er formodentligt ældre end 1200-tallet, for i 1203 nævnes en prior fra Ring i et testamente. Arkæologiske undersøgelser har påvist, at klostret lå, hvor ejendommen Ring Kloster ligger i dag. Der foreligger et stort genstandsmateriale fra udgravningerne.

Klostret lå på en lille forhøjning i terrænet ved Ringkloster Å – tæt på hvor denne løber ud i Skanderborg Sø. Nær klostret har der været fiskedamme. Undersøgelserne har vist, at klostret var følsomt overfor vandstandsvingninger i Skanderborg Sø. Bl.a. måtte man i 1300- og 1400-tallet hæve gulvniveauet i en kælder ved klostret. Vandstanden i Skanderborg Sø er bestemt af opstemningen ved Fuldbro Mølle ved Mossø. Fuldbro Mølle blev engang i middelalderen overdraget fra kongen til Øm Kloster.

Ring Kloster

Foto: Skanderborg Museum

Falkonér af elfenben – et knivskaft fra Ring Kloster

Koncentrerede fund af nåle og sysager viser, at nonnerne i Ring bl.a. har været beskæftiget med syning og håndarbejde. Man ved også, at der blev drevet skole for adelsbørn.

Ring Kloster brændte i 1430, men blev genopført i munkesten. I 1532 – d.v.s. allerede inden reformationen – forlænte kongen Ring Kloster til lensmanden på Skanderborg Slot. Klostret bestod dog en tid efter reformationen. I 1544 pantsatte Christian 3. ejendommen, og i pantet indgik at sørge for nonnerne. I 1638 blev der givet tilladelse til nedbrydning af kirken, der i længere tid havde været forfalden og var blevet brugt af bønderne som lade. I 1771 var der intet at se af klostret, men kirkens store trefløjede altertavle er nu i Østbirk Kirke.

Fuldbro Mølle

Skanderborg

Borgen Skanderborg går tilbage til omkring 1200. Kongeborgen, der blev anlagt på en lille holm i søområdet, blev sæde for lensmanden og var et vigtigt militært anlæg. Ved Skanderborg fandt mange kampe sted – f.eks. da Niels Ebbesens folk belejrede borgen. Det endte med nederlag og drab på Niels Ebbesen et sted uden for byen i 1340. Ved middelalderens slutning var borgen fuldt udbygget med bl.a. ringmure.

I 1560'erne blev den gamle middelalderborg moderniseret af Frederik 2., der netop havde beordret, at de tidligere klosterbygninger på Øm skulle nedrives og materialerne anvendes til at bygge og befæste Skanderborg. Frederik 2., der især var tiltrukket af Søhøjlandets store skovområder, gav byen Skanderborg købstadsprivilegier i 1583.

Skanderborg Slot blev nedrevet i 1767. Kun slotskirken blev tilbage. I kirken, som i dag er en af byens sognekirker, er endnu bevaret en del inventar fra Frederik 2.'s tid.

Skanderborg Slotskirke og slotsbanke

Sankt Sørens Kirke og Kilde

Pilgrimsfærd og valfart til hellige steder og kilder kunne f.eks. være et symbol på fromhed, bodsgang for brud på kirkelige love eller have et helbredende motiv. Rye nævnes første gang som valfartsby i 1405. Derefter kendes flere eksempler på overdragelse af gaver til Sankt Søren i Rye.

Betydningen som valfarts- og markedsby skal sandsynligvis også tilskrives Ryes beliggenhed nær Øm Kloster. I jordebøger fremgår det, at stort set alle gårde og huse i Rye tilhørte klostret ved middelalderens slutning.

Sankt Søren

Kirken i Rye og en nærved liggende hellig kilde var viet til Sankt Søren – en af den katolske kirkes helgener. I Resens Atlas fra 1600-tallet berettes:

„Om denne Søren fortæller de gamle på stedet, at de har hørt af deres forfædre, at han under pløjningen af en mark i Ry ved en pludselig indskydelse blev bevæget til at forlade ploven og begive sig til Køln, hvor han blev biskop. Hvorledes det nu kan forholde sig, blev han efter almindelig opfattelse dyrket med stor ærbødighed, hvorfor en lægekilde, som findes på samme sted på en bakke, forhen blev holdt i stor ære og blev besøgt af mange syge, der her blev helbredt for deres sygdomme, og blev kaldt Sankt Sørens Kilde.“

Der er dog næppe belæg for denne historie, som må tilskrives den lokale tradition. Legenden om den katolske helgen Sankt Søren er sandsynligvis en sammensmeltning af to legender fra omkring år 400 – den ene om en biskop fra Bordeaux og den anden om en biskop fra Køln.

Sankt Søren
– eller Severinus på latin

Sankt Søren's Kirke

Sankt Søren's Kilde

Det vides ikke med sikkerhed, hvor helligkilden, som var viet til Sankt Søren, lå. Dog er en kilde i en dal i Sønderskoven vest for Gl. Rye blevet udpeget som Sankt Søren's Kilde. Der er ikke fundet ting i dette kildeområde, som tyder på dyrkelse af kilden i middelalderen.

Ifølge ovennævnte citat fra Resens Atlas lå Sankt Søren's Kilde på en bakke. Og ved en berejsning af danske helligkilder i 1890'erne blev en kilde „i Sønderskoven sydligt højt oppe på en tør lyngbakke“ udpeget som Sankt Søren's Kilde.

Sankt Søren's Kirke

Kirken i Rye ligger på Kirkebakken højt i landskabet, og den var i sin storhedstid i sen middelalder et markant bygningsværk, som var blevet udvidet i flere omgange. Efter reformationen blev valfart forbudt, og Rye mistede efterhånden sin tidligere status. I 1699 var det ikke længere muligt at vedligeholde kirken, og der blev givet kongelig tilladelse til en nedbrydning af tårnet, korsarmene og den østlige del af skibet – arealmæssigt blev mere end halvdelen af den daværende kirke fjernet.

Det nuværende tårn fra 1911-12 er rejst på det oprindelige tårns plads. Græsklædte volde på kirkegården viser udstrækningen af de tidligere sideskibe eller korsarme.

I kirken findes en gravsten over Øm Klosters „grundlægger“, biskop Svend.

Skanderup Kirke

Skanderup Kirke fra omkring midten af 1100-tallet, har sjældne romanske kalkmalerier fra o. 1200 på korets og skibets nordmure.

Hovedfrisen viser en fortælling med baggrund i Apostlenes Gerninger, hvor troldmanden Simon Mager over for Peter søger at vise, at han kan flyve. Legenden om Peter og Simon Troldmand kendes ikke fra andre danske kirker.

Under fremstillingen af Peter-legenden ses en frise med ryttere i voldsom kamp. Det kan være kampscener fra Det Gamle Testamente eller fra et korstog.

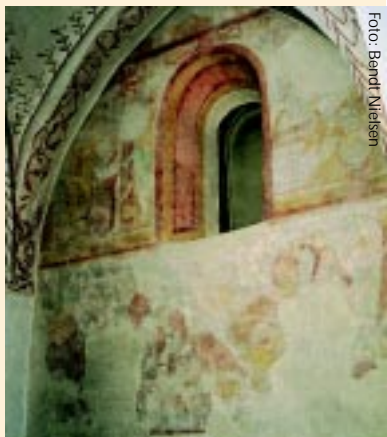

Foto: Berndt Nielsen

Kalkmalerier i Skanderup Kirke

Søhøjlandets Økomuseum – nyttige adresser

Skanderborg Museum

Adelgade 5
8660 Skanderborg

Telefon: 86 52 24 99
Fax: 86 52 11 98

Ferskvandsmuseet

Poul Steffensensvej 1
8680 Ry

Telefon: 86 89 01 99
E-mail: tn@ferskvandsmuseet.dk

Øm Kloster Museum

Munkevej 8, Emborg
8660 Skanderborg

Telefon: 86 89 81 94

Gl. Rye Mølle og Træskomuseum

Møllestien 5, Gl. Rye
8680 Ry

Telefon: 86 89 86 75

Klostermølle Naturcenter

Klostermøllevej 48, Voerladegård
8660 Skanderborg

Telefon Silkeborg Statsskovdistrikt: 86 82 08 44

Skanderborg Turistbureau

Parkvej 14
8660 Skanderborg

Telefon: 86 52 27 44
Fax: 86 52 13 53

Ry Turistbureau

Klostervej 3
8680 Ry

Telefon: 86 89 34 22
Fax: 86 89 35 52

Brødstrup Turistbureau

Bredgade 9
8740 Brødstrup

Telefon: 75 75 28 11

